

Kaas (s)maakt Nederland(s)

Voorstel voor een nieuwe onderzoeksmethode om nationale symbolen mee uit te pakken

Introductie

Kaas wordt zowel in binnen- als buitenland gezien als een nationaal symbool van Nederland. Nederland produceert al sinds minstens de zestiende eeuw enorm veel (harde) kaas, die mede door de langdurige houdbaarheid ook veelvuldig geëxporteerd werd en wordt.¹ De symbolische betekenis van die productie blijkt ook weer uit het recente SCP-rapport *Denkend aan Nederland* (2019) waarin zaken die Nederland, Nederlandse gewoontes en cultuur volgens de geïnterviewden zouden typeren aan bod komen. Tot de minder omstreden, minder met emotie geladen zaken behoort het rijtje tulpen, fietsen, molens, kaas en polders. Ze symboliseren en representeren wat Nederland kenmerkt en zou onderscheiden van andere landen. In het rapport is kaas vanzelfsprekend – overigens net als vele andere tradities, kenmerken en symbolen waaraan wordt gerefereerd. Kaas als symbool van Nederland vormt een onderdeel van de beleving van Nederlandse identiteit – maar volgens dit rapport is het met name de groep die zij als ‘onverschilligen’ aanmerkt, die dit soort zaken daarbij noemt.² Kaas kan dus als een stabiel maar niet al te beladen kenmerk en symbool van Nederland worden beschouwd. Op andere momenten en plekken wordt deze lege referent echter opgeblazen met betekenis, waarvan we hieronder voorbeelden geven. Dit Working Paper over kaas dient als casus om een nieuwe onderzoeksmethode te ontwikkelen die gebruikt kan worden om allerhande nationale symbolen mee uit te pakken.

Analyse en probleemstelling

In academisch onderzoek is de laatste decennia veel aandacht geweest voor dit soort nationale symbolen. Cultuurhistorische analyses van representaties en symbolen van natiestaten zijn een waardevolle manier om nationale geschiedenis beter te begrijpen waarin visuele en tekstuele weergave van hun onderwerp centraal staan. Wij willen daarom een andere vraag stellen: wat gebeurt er als je kijkt naar hoe kaas is *verbonden* met Nederland en hoe het Nederland *maakt*? Hoe kan je dit onderzoeken? Kaas wordt dan nog steeds als iets belangrijks voor Nederland erkend, maar de vraag is niet meer hoe kaas Nederland verbeeldt, of welke rol kaas speelt in de identificatie met Nederland, maar: **welke praktijken, culturen en betekenissen zijn aan kaas verbonden? Hoe wordt Nederland daarin gemaakt?**

In ons onderzoek hebben wij tien sterk verweven en regelmatig overlappende domeinen geïdentificeerd waar praktijken, culturen en betekenissen aan Nederlandse kaas verbonden worden:

1. **Keuringen en (de ontwikkeling van) kwaliteitsstandaarden.** Van vroegmoderne kaaskeuren die soms de markt, soms de kwaliteit van de kaas, en soms beiden moesten waarborgen tot de oprichting van regionale en nationale waren-autoriteiten in de negentiende en twintigste eeuw en EU-keurmerken: keuren en standaarden kunnen betrekking hebben op herkomst, ingrediënten, bereidingswijze, en sensorische kenmerken. Samen zijn ze zowel resultaat als vormer van ideeën over kaas, kwaliteit, smaak en nationale identiteit.
2. **Economisch belang van kaas.** In de statistieken van het CBS en haar voorgangers wordt kaas altijd in verband gebracht met de markt. Het centrale belang van kaas voor Nederland in nationale statistieken is de productie- en marktwaarde. Maar daar worden vanaf het midden van de negentiende eeuw (wanneer de eerste jaarboeken met statistieken verschijnen) wel steeds andere zaken aan gekoppeld, zoals koeien, grond, exportwaarde, en consumptie.³

¹ Lodovico Guicciardini, *Descrizione di tutti i Paesi Bassi, altrimenti detti Germania inferiore* (1567), p. 177. Jan De Vries, *The Dutch Rural Economy in the Golden Age, 1500-1700* (New Haven and London: Yale University Press, 1974), p. 160. *Tegenwoordige Staat van Nederland*, Deel IV Holland, 7-8; *Denkend aan Nederland, Nederlandse Identiteit in Geschreven Media*, Deel II, 44-45; StatLine: <https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/71904ned/table?ts=1611662040965>

² Lonneke van Noije en Annemarie Wennekers, Hoofdstuk 3 van het Sociaal en Cultureel Rapport 2019 – Denkend aan Nederland. Nederlandse identiteit in geschreven media. Media-analyse, p. 51. <https://www.scp.nl/publicaties/monitors/2019/06/26/denkend-aan-nederland>

³ *Statistisch Jaarboek voor het Koninkrijk der Nederlanden*, 1853, 282-283; *Jaarcijfers voor Nederland* (1884-1964)

3. **Vermarkting van kaas**, zowel binnen als buiten Nederland. Vanaf WO II wordt rondom kaas een geïdealiseerd en gemythologiseerd verhaal over oer-Hollandse boerinnen, Hollandse weiden en gelukkige koeien ontwikkeld. Een bekend voorbeeld is Frau Antje, maar ook op de verpakkingen van KLM-sandwiches en die van supermarktkas zijn voorbeelden van deze retoriek te vinden.⁴
4. **Als onderdeel van een kenniscultuur**, in zowel praktijken, vastlegging, en verspreiding van kennis. Dit varieert van orale en intergenerationele overdracht van praktische kennis m.b.t. melken, de inrichting van boerderijen, kwaliteit van weidegrond, instrumenten en technieken van kaasmaken, en hygiëne tot etnografische en toeristische beschrijvingen van Nederland, huishoudelijke woordenboeken, encyclopedieën, handboeken voor kaasproductie, en technologische kennis en materiële cultuur van kaaspers tot melkrobot, van de zestiende eeuw tot heden.⁵ Met name het niet-tekstuele deel van deze kenniscultuur wordt sterk gekenmerkt door genderaspecten (kaasmaken als vrouwenwerk; als werk voor maagden).
5. **Eetcultuur**. Het traditionele beeld van de kaas-etende Nederlander is vooral verbonden met soberheid. Het is feit en fictie, in talloze variaties te vinden in uiteenlopende bronnen, van negentiende-eeuwse anekdotes over de vermeende eenvoudige brood-met-kaas lunches van zeventiende-eeuwse Nederlandse machthebbers tot de broodje-kaas reputatie die Nederlanders vandaag de dag nog in het buitenland hebben.⁶ Daar staat tegenover dat recente hernieuwde aandacht voor regionale producten en ambachtelijkheid ervoor heeft gezorgd dat Nederlandse kaas nu ook als delicatessen kan gelden.
6. **Beeldende kunst en visuele cultuur**. Vanaf de zestiende eeuw duikt kaas op in Nederlandse of naar Nederland verwijzende portretten, stillevens, landkaarten, pamfletten en spotprenten.⁷
7. **Politieke, etnisch-nationalistische uitingen**, zowel historisch en hedendaags. Denk aan soldatenliederen ten tijde van de Belgische Opstand in 1830, waar de Nederlanders zichzelf als 'Jan Kaas' aanduiden, maar ook recente rechts-nationalistische demonstraties waarin aan Nederland wordt gerefereerd als 'land van tulpen en kaas' en de uitspraak van de lange /aa/ in 'kaas' als kenmerk van correct Nederlands en Nederlander zijn.⁸
8. **Het exporteren van die Nederlandse kaascultuur en -kennis**, met name tussen 1850 en 1950. Dit hangt sterk samen met **kolonialisme en migratie**, en varieert van de verkoop van Nederlandse melkkoeien aan boeren in de Verenigde Staten, Duitse vertalingen van handboeken over kaasmaken, tot de (onsuccesvolle) export van melkkoeien naar de Nederlandse koloniën.⁹
9. **Kaas als cultureel erfgoed en toeristische attractie**. Gouda en Edammer zijn over de hele wereld bekend en geliefd. In Nederland is een (op buitenlanders) gerichte toeristische markt rondom kaas ontstaan (Alkmaarse kaasmarkt en -museum, Beemster werelderfgoed, toeristische kaaswinkels, et cetera). Maar de plaatsen waar kaas-erfgoed en kaas-cultuur worden gekoesterd spelen ook een belangrijke rol in het Nederlandse, vooral op Holland geënte zelfbeeld. Dit is sterk verbonden met het landschap van polders, molens, weiden en koeien, de geschiedenis van inpoldering, en daarmee molens (Kinderdijk, Zaandam). Maar ook met gast- en seizoensarbeiders, mestoverschotten en CO₂ problematiek – aspecten die in het zelfbeeld juist ontbreken.

⁴ Sophie Elpers, *Hollandser dan kaas. De geschiedenis van Frau Antje* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009)

⁵ Zie bijvoorbeeld "Cap. XIV De Manieren van Boter Ende Kaes Te Maken," in *Hof-Stede En Landt-Huys. Vervatende Niet Alleen, de Beschrijvinge, Plaatsche, Bestieringe En Waarneming van Een Bequame Hof-Stede, Kruyd- En Moes-Hof, Boter En Kaas Maken, &c. Maar Ook van Paarden, Muylen, Ezelen ... de Beschrijvinge Der Krachten van Son En Mane, Teykenen van Goed En Quaad Weder ... Genees- En Heel-Middelen* (Amsterdam: Abraham Andriesz., 1662), 77–79; J. Le Francq van Berkhey and Georg Christian Raff, "De Kaasmaakery," in *Natuurlyke Historie Voor Kinderen*, vol. 3 (Leiden: Frans de Does Pieterszoon, 1781), 156–57; K. Jongert, *De Kaasbereiding Aan de Boerderij. Een Technische Handleiding* (Leiden: Leidsche uitgevermaatschappij, 1922); Boke Van der Burg and S. Hepkema, *De Kaasbereiding in de Fabriek*, tweede druk (Algemeene Nederlandsche Zuivelbond, 1924).

⁶ J. M. H. Bosman, *Nederland en zijn bewoners, zijn klimaat, bodem, bevolking, geschiedenis, regeeringsvorm en koloniën : lees- en leerboek voor hoogere burger- en normaalscholen*, 1868, 146; <https://www.chapeaumagazine.com/business/bij-het-overlijden-van-helmut-kohl/>, geraadpleegd 15-01-2021.s

⁷ Presentatie Marieke Hendriksen, 30 november 2020. Een voorbeeld is Clara Peeters, *Stilleven Met Kazen, Amandelen En Krakelingen*, olieverf op paneel, 34.5 cm × 49.5 cm (13.6 in × 19.5 in), 1615, Mauritshuis.

⁸ *Jan Kaas en Peer Capoen* (Amsterdam: J. Wendel en Zoon, 1831), p. 2. "Beginsepartij in het land van tulpen en kaas", NRC Handelsblad, 22-09-2014, laatst geraadpleegd 27 januari 2021.

⁹ Ignatz Joseph Ellerbrock, *Die Holländische Rindviehzucht Und Milchwirtschaft* (Braunschweig: Friedrich Vieweg und Sohn, 1866);

10. Hedendaags wetenschappelijk onderzoek naar **dierenwelzijn, dierengedrag, dierentaal en mens-dierinteractie**, specifiek gericht op melkkoeien en kaas producerende melkveebedrijven in Nederland.¹⁰

Voorgestelde methodologie: van verpakken naar uitpakken

Is er een methode voorstelbaar waarbij deze zeer uiteenlopende kaaskwesties in samenhang zouden kunnen worden onderzocht? Wij denken van wel, namelijk door de ontwikkeling van een nieuwe, innovatieve methodologie die benaderingen uit verschillende disciplines samenbrengt. Om de betekenislagen van kaas en de netwerken waarin ze tot stand zijn gekomen te kunnen analyseren en vervolgens achter ons te kunnen laten stellen we een drievoudige benadering voor: een analyse vanuit de materiële semiotiek, een reconstructie-onderzoek waarin historische kaaskennis en -praktijken worden onderzocht, en een etnografische analyse van plekken en dieren die nauw verbonden zijn met hedendaagse kaasproductie: melkveebedrijven.

De **materiële semiotiek** komt uit de Science & Technology Studies (STS) en wetenschapsfilosofie; het is een semiotische analyse die niet alleen woorden, maar ook dingen betreft, en die laat zien dat ook dingen alleen zijn wat ze zijn in relatie tot elkaar. Deze benadering is geworteld in de Actor-Network Theory (ANT) van Bruno Latour. In de meest radicale variant van ANT heeft niets een bijzondere status – alles, of het nu mensen, dieren, objecten, of fenomenen zijn, heeft evenveel agency.¹¹ Ons begrip van de materiële semiotiek is nauwer verwant met de object-georiënteerde ontologie zoals die bijvoorbeeld uitgewerkt is door Ian Hacking en wat hij beschrijft als de agency van de natuur: de natuur, en niet-menselijke actoren zoals dieren en objecten, hebben een aandeel in de ontwikkeling van onze ideeën erover, maar dat aandeel is van beperkte aard. Dit vloeit niet zozeer voort uit een geïdealiseerde hiërarchie van dingen met de mens bovenaan, maar uit het besef dat wij niet in staat zijn ons eigen perspectief los te laten.¹² Door naar kaas te kijken als actor met (beperkte) agency kunnen we betekenislagen als het ware uitpakken en uitvinden door wie of wat ze gevormd zijn en met welke intenties, en wat de rol van toeval is geweest.

Historisch reconstructieonderzoek vloeit voort uit de recente materiële en sensorische heroriënteringen in de geesteswetenschappen. Het heeft zijn nut bewezen in onder meer het analyseren van de overdracht en productie van kennis en vaardigheden in historische werkplaatsen, de effectiviteit van historische geneesmiddelen, en de belichaamde kennis van historische actoren.¹³ Het analyseren van reconstructies dwingt ons onze aannames en impliciete categorisering expliciet te maken.¹⁴ Door de reconstructie van historische praktijken van kaas maken en het analyseren van deze reconstructie kunnen we een aantal vragen over de hiervoor genoemde netwerken gedeeltelijk beantwoorden, namelijk hoe kennis en praktijken vorm kregen en overgedragen werden, hoe de sensorische en materiële kwaliteiten van kaas beïnvloed worden door de omgeving en op hun beurt makers en consumenten beïnvloeden, en ten slotte welke belichaamde kennis schuilgaat achter het symbool kaas.

De analyse van dierentaal en intersoortelijke interactie vloeit voort uit de Sociolinguïstiek en (Linguïstische) Antropologie waarin men probeert te begrijpen hoe mensen taal gebruiken in interactie met anderen en hoe (groepen) sprekers talige middelen gebruiken om individuele en collectieve identiteiten te construeren en gemeenschappen met dynamische machtsrelaties creëren. In de recente sociolinguïstiek wordt taal onderzocht als een belichaamd, multimodaal en zintuiglijk verschijnsel waarmee (lokale) betekenis gemaakt wordt door spreken, lichaamsbewegingen, gebaren, gezichtsuitdrukkingen, ruiken, aanraken als door bemiddeling met materiële objecten, plek en omgeving. De methode is die van de etnografie: melkkoeien in diverse stallen bijvoorbeeld worden situationeel en langdurig geobserveerd in hun context, beschreven in veldwerknooties en opgenomen met een videocamera.

¹⁰ Cornips Leonie. Forthcoming. The animal turn in postcolonial (socio)linguistics: the interspecies greeting of the dairy cow. *Journal of Postcolonial Sociolinguistics*

¹¹ Bruno Latour, *We have never been modern* (Cambridge, MA: Harvard university Press 1993), pp. 142–145; Bruno Latour, *Reassembling the social. An introduction to Actor-Network Theory* (Oxford: Oxford University Press, 2005), pp. 63–87.

¹² Ian Hacking, *Historical Ontology* (Cambridge, MA: Harvard university Press 2004), pp. 17.

¹³ Pamela H. Smith and Tonny Beentjes, "Nature and Art: Making and Knowing: Reconstructing Sixteenth-Century Life-Casting Techniques," *Renaissance Quarterly* 63 (2010): 128–79; Klaus Stauber, ed., *Reconstructions: Recreating Science and Technology of the Past* (Edinburgh: NMS Enterprises, 2011).

¹⁴ Pamela H. Smith, "Historians in the Laboratory: Reconstruction of Renaissance Art and Technology in the Making and Knowing Project," *Art History* 39, no. 2 (April 2016): 210–33; Hjalmar Fors, Lawrence M. Principe, and H. Otto Sibum. "From the Library to the Laboratory and Back Again: Experiment as a Tool for the History of Science." *Ambix* 63, no. 2 (2016): 85–97; Sven Dupré et al (ed.), *Reconstruction, Replication, and Re-enactment in the Humanities and Social Sciences* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2020)

Met deze benaderingen kunnen we de mythologisering van (harde) kaas tot iets typisch Nederlands en de representatie ervan als vanzelfsprekende en afzonderlijke eenheid ontmantelen en de complexe en veranderlijke relaties waarin het zich voordoet laten zien. Tegelijkertijd nemen deze benaderingen kaas als een belangrijk knooppunt voor de vorming van Nederland en Nederlandse cultuur, samenleving en geschiedenis uiterst serieus. Onze analyse van 'kaas' laat zien dat we Nederlandse nationale identiteit niet willen afdoen als 'maar een constructie', maar juist veel substantiëler en concreter als constructie – óók materieel, praktisch en economisch – willen onderzoeken.

Perspectieven

Zonder dus te ontkennen dat kaas er voor Nederland toe doet, willen we hier laten zien wat er gebeurt als je kaas op deze manier 'uitpakt'. Wat voor Nederland komt er tevoorschijn als je laat zien in welke concrete praktijken en routines kaas vorm kreeg en krijgt, en waar en hoe kaas precies aan Nederlandsheid gekoppeld wordt?

- Allereerst worden een aantal zaken zichtbaar die onder de vlag van 'Kaas als typisch Nederlands' steeds vertoond worden maar in de werkelijkheid verdwijnen, zoals het *verdwijnen* van vrouwen als spil van het kaasmaken (vs. Frau Antje), de *onzichtbaarheid* van koeien en kalveren in de daadwerkelijke praktijk als melkproductie (vs. idealisering van koeien en koe-kalf koppel in de wei) en de problematiek van overbemesting en CO₂ overschotten;
- Ten tweede wordt zichtbaar hoe via kaas Holland centraal en standaard wordt voor heel Nederland (grondsoort, wijze van cultiveren, soort kaas, soort (zwart witte) koe, productie gericht op markt & export, uitspraak);
- Ten derde wordt met kaas duidelijk dat Nederlandsheid via de export van kaas over grenzen gaat, en Nederland dus kan vormen via een spiegel die het buitenland ophoudt (toeristische kaasmarkten e.d.).
- Ook wordt duidelijk dat kaas-als-cultures niet overal naartoe verplaatsbaar is – wel via emigratie van boeren, koeien en technieken naar de VS, wel via het opzetten van zuivelboerderijen in Indonesië voor de consumptie door Nederlandse kolonisten, niet voor het kaasmaken daar; nauwelijks via het opzetten van kleine op Nederlandse leest geschoeide cultiveringsprojecten met koeien in Azië.
- Al met al komt kaas tevoorschijn in diverse gedaantes in constellaties van dieren, grond, mensen, kennis, technieken, arbeid, culturen, markten en reguleringen – die per streek en periode verschillen en veranderen. Ook daaraan gekoppelde actoren zoals koeien kunnen in een andere constellatie van actoren van gedaante veranderen.

Het Nederland dat via dit onderzoek naar kaas zichtbaar wordt kent meerdere geuren en smaken, verbindt én verdeelt land, dieren en mensen op historisch sterk veranderende manieren, wordt op verschillende manieren beproefd en geijkt, verandert van gedaante door de eeuwen heen, én gaat op allerlei manieren over geografische en andere grenzen heen. Kaas als symbool en representatie dekt veel van zulke zaken toe: maakt een eenheid, ijkpunt en essentie van iets dat ook meervoudig en veranderlijk is. Het neigt ertoe te idealiseren als 'nostalgisch', 'authentiek/tijdloos' of 'natuurlijk' en vermijdt het allerlei minder positieve connecties te leggen (dierenleed, overschot en export mest en CO₂, marginalisering vrouwen in productie, verdwijnen weidevogels, taalvariatie etc.). Dit project is zo een proefboring om te zien hoe Nederland samenhangt én waar historische of contemporaine breuklijnen en grensoverschrijdingen liggen en om nieuwe perspectieven te ontwikkelen. **Onze analyse van 'kaas' laat zien dat we Nederlandse nationale identiteit niet willen afdoen als 'maar een constructie', maar juist veel substantiëler en concreter als constructie – óók materieel, praktisch en economisch – willen onderzoeken.**

Vervolg

Deze eerste analyse zullen wij de komende twee jaar verder uitwerken door middel van diepgaander onderzoek, waarvan wij verslag zullen doen in twee gezamenlijke publicaties, een wetenschappelijk artikel en een populariserend boek. Deze publicaties zullen tevens dienen als manifest om onze innovatieve methodologie onder de aandacht te brengen als aantrekkelijke manier om nationale symbolen op interdisciplinair te bestuderen, en om de bevindingen te delen met een breed publiek.